

Зарқын Тайшыбай,
абайтанушы

Абай сандығы – Алаш тағдыры

Абайдың қолжазбалары сақталмағаны, ұлы ақынның қолтанбасын «Біраз сөз қазақтың қайdan шыққандығы турасынан» деген жазбасының бір ғана парагымен танып жүргеніміз баршага мәлім. Сондай-ақ, Абайдың қолымен жазылған «Вадим» аудармасының бір ғана парагы қалған.

Осы ойда, «Абайдың қолжазбалары түгелдей жоғалып кетуінің сыры неде?» деген сұрақ көкейден кетпейді. Неге екені белгісіз, Мұхтар Әуезовтен бастап, абыттанушылардың бірде-біреуі Абайдың қолжазбаларын іздеуді маңызды мәселе етіп көтермейді.

Тарихта Абайдың жеке қағаздары сақталған сандықтың болғандығы, ол сандықтың сол кездегі өкіметтің әкімшілік қызметіндегі шенеуніктер, атап айтқанда, уезд бастығы Навроцкий қаттап, алып кеткендігі туралы айдан анық, құжат түрінде сақталған, дәйегі миқты мағлұматтар баршылық.

Түсінікті болу үшін бұл оқиғаны басынан таратайық.

1903 жылы Көкшетау мешітінің имамы Науан хазырет, дәлірек айтқанда, Наурызбай Таласұлы мен сол мешіттің жанындағы мектептің мұғалімі Шәйкен молла (Шәймерден Қосшығұлұлы) бастаған діни азаттық қозғалысқа байланысты Ресей патша үкіметінің ішкі істер министрлігі жүргізген қылмысты іске қатысы бар деп, Абайдың соңынан бақылау қойылған болатын. Сол жылдың қысында Шәймерден Қосшығұлұлы Баянауылдағы Сәдуақас Мұсаұлы Шормановқа, Абайға және басқа да беделді ел ағаларына хат жазып, бүкілқазактық мұсылман съезін өткізу туралы ақылдасқан. Съезге дайындық ретінде қаражат жиналып жатқанын хабарлаған.

Осыған байланысты Шәймерденнің поштада жатқан екінші хатын қолға түсіруге заң орындары бірталай әуреленген. Қыр өлкесінің генерал-губернаторы – ең жоғарғы әкімшілік басшысы талап етсе де жергілікті пошта-телеграф округінің бастыры «занды бұза алмайтынын, хатты иесінен басқа адамға бермейтіндігін, өкіне отырып», сыпайы мәлімдеген. Тіпті, Ресей Ішкі істер министрінің де құзыры жүрмеген. Ақыры, 1903 жылғы мамырдың 22 күні Абайды Арқатқа шақырып, поштадан өз қолымен алдырған. Олардың хабарламасында «Ибрагим Құнанбаев Көкшетаудан № 802/87 тіркеумен келген хатты өзі алып, ашпай маған берді», деп жазған. «Мен аштым, қыргыз (қазақ З.Т.) тілінде жазылған жазу 25 сәуірде Құнанбаевты тінткенде шыққан хатты жазған адамдықи», деп көрсеткен.

Осылайша Шәймерденнің Абай атына жолдаған екі хаты да қолға түскен. «Аса маңызды тапсырманы мұлтіксіз орындағаны үшін Семей оязының бастығы Навроцкий Қыр өлкесі генерал-губернаторының алғысын алды» (1903 ж.1- тамыз). Осы хатында генерал-губернатор «Күнанбаевтың жеке басына байланысты неғұрлым толық мәлімет жіберуді» де қоса суралты [2,146].

Семей оязы бастығының Абайға берген мінездемесі және ол ұлы адамның түрмисын, мінез-құлқын, білім-парасатын, ел ішіндегі абыройын көрсететін құжат болса, әрине, әрбіреуіміздің жүргімізге жақын. Оның үстіне ресми қызмет адамы жазған, бәлкім, Абай данышпанды бар қырынан көрсете алмаған құжатты журналист, кейін мемлекеттік архивті басқарған С.Байжановтың аударуында қазақшалап келтірейік:

Семей оязы бастығының Семей облысының әскери губернаторына 1903 жылы 26 тамызда жолдаған хаты. Күпия №48.

«1903 жылғы 22 августағы № 200 ұсынысының жайында Сіздің Хұзырынызға Шыңғыс болысының қырғызы Ибрагим Құнанбаевтың жасы 60-та екенін, 3 әйелі барын, олардан 20-га жуық балалары барын, 1000 жылқысы мен 2000 қойы барын, оның өтө білімді және ақылды адам екенін. Шыңғыс болып 2 рет үш жылдан және үш рет

үш жылдан істегенін, сонсоң бір рет 3 жыл бойына үкіметтің тағайындауы бойынша Мұқыр болысы болып істегенін хабарлаймын.

Құнанбаевтың қызметінде парасаттылық пен жігерлілік, үкіметке берілгендей [бар] және ұлтшылдықтың жоқтығы көзге түсті. Мысалы: Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсын аяқтағаннан кейін офицерлер қатарына қосылды, Түркістан округінде қызмет атқарып жүріп қайтыс болды, қызы қырғыздар интернатында оқып, оның курсын аяқтады, қазір күйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысша сөйлеп, жаза алады, оларды әкесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ынта қояды. Бұрынғырақта Семей уезіндегі және көршілес уездердегі қырғыздардың арасында Құнанбаевтың беделі өте зор болды, бірнеше рет «Төбе би», яғни болыстар арасындағы дауларды шешуші болып сайланды, бұл қырғыздар арасында ең жоғары құрмет болып саналады және сайланған судьяның адалдығына сенім көрсетіледі. Қазір Құнанбаевтың беделі бұрынғысындағы күшті емес, ол қартайған, іске араласпайды, тыныш та жайлы өмір сұруде, тікелей өзіне қатысы жоқ істерге өте сақ қарайды, яғни, өз болысында да, сондай-ақ, көрші болыстарда да ешқашанда партияларды басқаруға бармайды, ал партиялардың басшылары онан кеңес сұрайды. Саяси жағынан алғанда, мен оны ақылды адам деп, фанатик емес деп санаймын, мұсылман билептестеушілерінің қарастарларында араласпайтын, сенуге болатын адам деп санаймын. Өзімен әңгімелескен кезде Құнанбаев өз пайымдауларында мемлекеттік мұдделерді толық түсінетінін және Россияның Азиядағы иемденуіндегі жерлерде мәдениетті қызмет атқаруына дұрыс көзқарасын көрсетті, фанатик мұсылмандардың үкіметке қарсы әрекеттерін ашу-ызамен айыптағы. Жалпы алғанда Құнанбаевтың өзі саяси тұрғыда ешқандай қауіп тудырмайды.

Соңғы сөйлемдер Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» романында келтірген епизодтарындағы Абай аузымен айтылған сөздерге өте-мәте жақын келеді. Біз қазір әңгіме етіп отырған жайлардың жазушыға ерте-ақ мәлім болғандығының бір дәлелі осы деп санаймыз.

Сонымен Шәймерденнің алғашкы хатының нұсқасы не толық аудармасы жоқ дедік. Екінші хаттың орысша аудармасы сакталған. Зерттеуші С.Байжанов қазақшалаған хат мынау. Бұл хаттан оның авторының ой-пікірін, Абайға деген ықылас-тілегін біршама байқауға болады:

«Ассалау мағаләйкүм! Биік мәртебелі аса құрметті, жұрт ардақтайтын Ибраһим мырза!

Сізге Ақмола облысының барша 5 оязының қадірмен адамдарының атынан жазып отырмын.

Мұндағы қазақ халқының мұқтаждық хал-жағдаяты 15 майдан әрман қарай мағлұм болмақшы, өйткені жиналған малды сатуға тұра келеді. Халық қамқоршысы ретінде сізден еш хабар-ошар ала алмадық, ал сізден әлдекайда шалғайда жатқандар хабар беріп тұр. Жетісу облысында болатын кеңесті күтудеміз, әмбे тері-терсек сатылатын Семей жәрменкесінің өтетін мерзімін күтіп жүрген жайымыз бар: мерзімі әлі бұрынғыдай. Жәрменкеден қазаққа келер пайда да шамалы, бұл жағын жүрттың бәрінен де өзіңіз жақсы білсеңіз керек-ті.

Баяғы дәурен өтті де, өлеңтін заман жетті. Барлық жай-жапсарды айтып, ақылдасуға болар еді, амал не, қазақтың мұддесін шағып, ойласуға кедергі жасап тұрғой.

Хатты мына адреске: Қекшетау қаласы, қазақ мектебі, Зиядаға тисін деп әдепкі жолмен жіберсеңіз, аламыз. Хат жазушы мына мен пақыр әлі де көп нәрсе жазар едім, әзірше үндеместен осымен тамам етейін. 1903 жылғы 6 март». Хаттың момын сөздермен сыпайы басталып, қысылып аяқталғанын көріп отырмыз. Әрине күғын-сүргінді көп көрген мұғалім Шәймерден Қосшығолов өзіне әр жерден күрылып тұрған қақпанды білген. Хат қолға түсे қалғаның өзінде шектен шықкан «қылмыс» таба алmasын деп, тұспалдаپ қана емеурін танытады. Алайда, өкі меттің қырағы қызметкерлері осынау қупия

сөздердің астарында әлеуетті саяси күш жатқанын да біліп қойған. Әйтпесе сонша дүркірей ме?

Байыптаң қарасақ, бұл тек дін төңірегіндегі ғана әңгіме емес. Тұп-тамыры тереңде жатқан ұлт-азаттық күрестің тағы бір көрінісі.

Осы арада Мұхтар Әуезов айтып кеткен сергек болжам ойға оралады:

«...Кейінгі зерттеушілердің есіне, әсіресе, салып өтетін бір жай: ақын жөніндегі деректер туралы... Крестьян начальнигі, ояз начальнигі, жандарал, округ, Омбыдағы корпус (генерал-губернатор) кенселері, барлығының архивтерінде Абай жөнінен әлі де көп жаңалық табуға болатын тәрізді» (М.Әуезов. Т.20, 1985 ж. 83 б.)

Сақталған архив құжаттарына қарағанда, алғашқы хатқа Абай жауап бермеген. Екінші хатты 1903 жылғы сәуір айында Абайдың өзін Арқат поштасына алып барып, қол қойғызып, Навроцкий Абайдың қолынан алған. Хаттың мазмұны қазақ тарихшыларына мәлім. Бұл жөнінде осы жолдардың авторы «Абайға хат жазған Шәймерден Қосшығұлов кім?» деген тақырыпта мақала жазған болатын. (Абайдың саяси-құқықтық мұрасы және жаңа кезең. Қарағанды мемлекеттік университетінің баспасы, 1995 ж., 32-52 беттер).

Қысқасы, 1903 жылғы 25 сәуірде Абайдың үйін тінткен Семей уезінің бастығы Навроцкий Абайдың қолжазбалары, оқыған кітаптары мен журналдары сақталған сандықты қаттаң, Семейге алып кеткен. Әрі қарай Омбыға жөнелткен.

Бұл қағаздарды мұқият зерттеп, текстерген сарапшылар, «араб әрпімен жазылған қолжазбаларда үкіметке қарсы бағытталған ештене табылмағаны» туралы қорытынды жасаған және Омбы шенеуніктері Абайдың сандығын қайтару туралы шешім алған. Бұл – 1903 жылғы қараша айындағы әңгіме.

Одан кейін қыс түсіп кетеді, қайдағы бір қазақтың сандығын қыс ішінде шанамен Омбыдан Шыңғыстауға жеткізіп беруі мүмкін десек, қисыны келе қоя ма? Қектемде, сәуірдің 20-25 дейін Ертістен өткел ашылмайтыны тағы бар. Жаз шыға сандықтың иесі – Абайдың өзі қайтыс болды.

Сонымен, Абайдың қағазы салынған сандық Омбыдан қайтпай қалды. Бұған дәлел ретінде, Алаш көсемдерінің бірі, зангер Жақып Ақбаевтың жазғанын ұсынуға болады. Ол 1905 жылы 26 маусымда Ресей үкіметіне қазақтар атынан жазған арызында былай деп көрсетеді: «...1903 жылы Петропавл, Павлодар және Семей уездерінде белгілі-белгілі қазақтардың үйіне тінту жүргізілді. Сол тінту барысында олардан тартып алынған кітапханалар әлі күнге иелеріне қайтарылмай отыр...»

Бұл сөздердің Абай үйінен тәркіленген сандыққа тікелей қатысы бар екені күмән туғызыбаға тиіс. Осылайша, қазақтың даналық ақыл-ой қазынасына, өнері мен әдебиетіне орны толmas орасан нұқсан келді.

Саяси сенімсіздігі жөнінде Абайға жабылған жаланы, оның үй-жайының заңсыз тінтілгенін, сандықтың тәркіленіп, Омбыға әкетілгенін Жақып Ақбаев жақсы білген. Және ол сандықтың ішіндегі қағаздардың, басқа да әдебиеттердің тарихи маңызын бағалай білген. Әйтпесе, «сол тартып алынған кітапханалар әлі күнге иелеріне қайтарылмай отыр», деген сөздерді еріккеннен жазбайды ғой.

Ал, Жақып Ақбаевтың Абайға байланысты бұл оқиғаны бүге-шігесіне дейін білгеніне күмән келтіруге болмайды. Оның дәлелдері мынадай: 1904 жылы 8 маусымда Ж.Ақбаев Омбыдан аудысып, Семей округтік сотына қызметке барған. Өзінің жерлесі саналатын Абайды бұрыннан білетін. Жақыптың Петербургте оқып жүргендеге, жазғы демалыста елге келіп, халықтың тұрмысы, патша шенеуніктерінің заңсыз алым-салық алатыны, қазақтарға қорлық көрсететіні туралы орталық басылымдарға мақала жазатыны да мәлім.

Екіншіден, Жақып Ақбаев Абайдың досы, облыстық санақ басқармасында істеген зангер Н.Коншинмен жақын араласқан. Самодержавиеге, отаршылдыққа карсы күресте пікірлес болған. Абай мен Коншиннің жақын болғандығы туралы деректер жеткілікті. Ал, Ж.Ақбаев 1906 жылы күзде саяси қылмыскер ретінде сотты болғанда, Қарқаралыда өткен

сот процесіне өзіне қорғаушылыққа Семейдегі Коншинді таңдағанын қағазға жазып берген.

Міне, Абайдың сандығының қандай жағдайда қолды болғаны туралы әңгіменің ұзын-ырғасы осындай.

Әлбетте, бұл қудалау, Арқат поштасына жетектеп апару, үйін, қора-қопсысын, балаларының қойын-қонышын заңсыз тінту – Абайға моральдық жағынан үлкен соққы болғанын түсінуіміз керек. Кейін, тергеу жұмыстары аяқталып, Абайдың орыс үкіметіне қарсы пигыл-әрекеттері туралы құдік сейілгеннен кейін де, ұлы ақынның жүргегіне түскен жан-жарасы оңайлықпен жазылар ма? Мұндай жағдайда үкіметке, оның әділ билігіне деген сенімі жоғалып, өмірден түңілген жанның сандықты іздеуге ықыласы болар ма?

Уақыт легімен келгенде, қазақ даласындағы бұдан кейінгі оқиғаларды шолып, айта кетейік.

1904-1905 жылдары панисламизм, пантүркізм деген желеумен Ресей үкіметі қазақтың азаттық құресін бастауышы ұлтшыл, оқыған азаматтарын түгелдей қуғыннады. Әлихан Бекейхан, Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев бастанып, түрмеге жапты. Рақымжан Дүйсенбаев сияқты қаламгерлерін Архангельск, Котлас сияқты поляр шенберінің сыртына жер аударды.

1909-1911 жылдары саяси көзқарасы үшін қазақ оқығандары тағы да қуғын-сүргінге ұшырады. Бұдан кейін 1916-1917 жылдардың оқиғалары келді. Тағы да қырып-жою, түрмеге жабу, жер аудару науқаны басталды. 1921-1922 жыл дары жана ғана ес жиып, еңсе көтере бастан ҳат танитын қазақ көсемдері «ұлтшыл — бүлікші» атанды, тағы жазықсыз жазаға ұшырады. 1925 жылғы «кіші октябрь» науқаны үлкен дүрбеленің басы болып, аяғы «кәмпескеге» ұласты.

1929-1930 жылдары жаппай тұтқындау басталды. 1932 жылғы аштық, 1937 жылғы «қызыл қырғын», одан кейінгі екінші дүниежүзілік соғыс, 1950 жылғы жаппай қаралау науқаны... бұл қазақтың есін жиғызды ма?

Міне, осылайша, Абайдың қолжазбаларын іздеу түгілі, есі бүтін азаматтар қара басының қамымен әлек болды.

Бұдан мың жыл бұрынғы жәдігерлерді іздең тауып, қалпына келтіреміз деп жатқанда, жүз-ақ жыл бұрын қолды болған, ізі бар Абай сандығын іздеңстіру керек-ақ. Осы жолдардың авторы Абайдың қолжазбаларын өз әлінше іздең жүргеніне қырық жылдай болды. Омбы қаласына жыл аралатып барғанда, ондағы зиялы деген көнекөз қарияларды тауып, тілдестім. Кейбіреулерінің ұрпақтарын сұрастырудым. Үйлеріне бардым. Омбыдағы жоғары оқу орындарында бұрын жұмыс істеген қарт ұстаздарды іздеңстірдім. Өлкетанушылар мен тарихшылардың біразына кездесіп, пікір алыстым. Бірақ, үміт үшкіны әлі көрінбей тұр.

Тіпті, сол кездегі шығыстанушылардың біреуінің қолына түсіп, қызықтырса, Абай қолжазбалары Омбы шегінен шығып, Ресейдің орталық қалаларына, одан асып шет елге кетіп қалуы да ғажап емес. Ұлы сүргін, қанды тоңкеріс кезінде бас сауғалап, шет елге ауып кеткен орыс зиялышарының біреуінің қолына түспеді дей аламыз ба?

Осынау көп сұраққа бір ғана жауабым бар: Қалай болған күнде де, Абайдың сандығы, оның ішіндегі қағаздар отқа жағылған жоқ, әлдебіреу құресінге лақтырған жоқ. Ол қағаздардың құнын ҳат танитын әркім білгеніне шұбә келтірмеймін. Сандықтың ішінде Абайдың араб әлібімен жазған қолжазбалары ғана емес, діни кітаптар, орыс тіліндегі кітаптар, журналдар мен газеттер болған. Абайдың атына келген хаттар болған.

Патша заманында пошта-байланыс қызметі ішкі істер министрлігіне қараған, іс-қағаздарының тәртібі күшті болған. Мысалы, сол Арқат поштасының бастығы Абайдың атына келген хатты экімшілік орындарына беруден бас тартып, «Ресейдің пошта Жарғысына сәйкес, хатты адрес иесі өзі қол қойып қана ала алады», деген уәжбен, тіпті, облыстың әскери губернаторының жарлығы бола тұрса да, уезд бастығына бермей қойғаны туралы архивте жазулы тұр. Сондықтан, бір із қалды ма екен деп, Даға

губернаторлығының пошта әкімшілігінің архивін де қарап шықтым. Бәлкім, осы жолды жалғастырып көру керек те шығар.

Өз елімізде бұл мәселені республикалық баспасөзде бірнеше рет көтердім. Биыл, Абай жылы да қозғап, «Абай» сайты арқылы Ел Президентінің құлағына салған болдым. Бірақ, жаппай үнсіздік.

Менің ойымша, Абай мұраларын іздеу – мемлекеттік маңызы бар мәселе ретінде қолға алатын шаруа болуға тиіс. «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаны шықпас» дегендей, бір ғана адамның талпынысы әзір нәтиже беретін емес. Абайдың сандығын, өз қолымен жазған мұра-қазынасын іздең табуды үрпақтардың үрпақтарына кететін ізгі міндеп, азаматтық борыш ретінде әрбір есті қазақ баласы түсінсе екен деймін. Осы сөзді жарияладап айттын кез келді. Ал, біздің бұйрығымызға бағынбайтын уақыт көші өз жөнімен алға кетіп барады...

// **Орталық Казахстан.- 2020.- 8 тамыз**